

basic OLA map with the network of places, the Slovene areas in the OLA, the method used and the difficulties encountered in field-work, the preparations and commentary of dialectal material for regular international working sessions, legends on maps, the drawing of maps and charts and the difficulties derived from it, the present state of preparations for the OLA.

Olga Kunst-Gnamuš

UDK 801.54/.55:372.880

Pedagoški inštitut Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani

MED POMENOM, OBLIKO IN NORMO

Namen

Medtem ko sem pomenoslovje, posebej pomensko skladnjo, pri jezikovnem pouku uveljavljala predvsem z utemeljitvijo, da prispeva k razumevanju besedil, zlasti dvoumnih, zapletenih in težko razumljivih, bomo v tem prispevku to stališče dograjevali z zgledi, ki dokazujejo, da zanemarjanje oblikovnih razlik lahko pripelje do pomenske nejasnosti in dvoumja. Prizadevanj za pomenoslovno obravnavo jezika ni mogoče razumeti kot nasprotja obravnavi jezikovnih oblik, ampak kot njeno nujno dopolnilo.

Temeljni semiotični zakon jezika (pomensko pomembne razlike se izrazijo kot oblikovne razlike, oblikovne razlike pa predpostavljajo pomenske) je v razvoju jezika in kulture doživel mnoge pretvorbe, zato razmerje med oblikovnimi in pomenskimi razlikami ni simetrično; obstajajo pomenske razlike, ki niso izražene oblikovno, in oblike, ki so pomensko dvoumne. Izrazno pomembne pomenske razlike niso univerzalne, ampak se od kulture do kulture spreminjajo.

V tem prispevku nameravam obravnavati občutljiva razmerja med pomenom in obliko s stališča knjižne norme. Podpreti skušam domnevo, da občutek za pravilne oblike in oblikovne ter pomenske razlike posebej močno peša v primerih, kjer je razdalja med pomenom in obliko večja. Nastalo negotovost pri rabi oblik izrabijo pogosteje rabljene in zato agresivnejše oblike. V tem smislu je mogoče reči, da tudi pri rabi slovničnih oblik in njihovem preživetju velja načelo močnejšega.

Razdalja med površinsko in globinsko sestavo – dejavnik oblikovnega kolebanja¹

V slovenskem knjižnem jeziku se izgublja čut za pravilno rabo končnic v naslednjih primerih:

(1) Delal boš na področju, za kater-o/-ega sva se dogovorila.
stanje, za kater-o/-ega (SSKJ III, s. 187)

Postavili so nam zapletena vprašanja. Nanj-e/-a nismo znali odgovoriti.

¹ Na obravnavane primere me je opozoril Š. Kališnik, ko sva kramljala o vlogi pomenoslovja pri učenju slovnice. Medtem ko sem jaz pomenoslovje oprla na dvoumja in težko razumljiva mesta, me je on opozoril na primere, ki so predmet te obravnave in ki kažejo, da lahko zanemarjanje oblikovnih distinkcij vodi v pomensko dvoumje in nesporazum.

(2) Odkar je izšla njena avtobiografija, jo večkrat vabijo predavati v šolo. (Delo, 21. okt. 1985, s. 8).

1. V naših zgledih tožilniško obliko samostalnikov srednjega spola izpodriva tožilniška oblika samostalnikov moškega spola z lastnostjo živ. Kako je z rabo teh oblik, sem preverjala tudi empirično. Oblikovala sem naloge, pri katerih so poskusne osebe morale oblikovati besedo, tako da so pripisale manjkajočo končnico. Npr.: Dopolni manjkajoče končnice besed: Delal boš na področju, za kater sva se dogovorila. To je stanje, za kater si odgovoren prav ti.

V preizkus smo zajeli odrasle osebe in učence petega in osmega razreda osnovne šole. Preizkus smo opravili na majhnih vzorcih.

Izidi preizkusa s 16 naključno izbranimi odraslimi osebami srednje, višje ali visoke izobrazbe, izraženi s številom rabljenih oblik:

1. na področju, za kater-o/-ega	8	8
2. stanje, za kater-o/-ega	10	6
3. deset vprašanj, nanj-e/ -a	11	3, drugo 2
4. vabili predava-t/-ti	5	11

Kako izide razložit! Najprej je treba opozoriti na nekatera zanimiva zapažanja med preizkusom. Pričakovati je namreč, da bi moške oblike pri samostalnkih srednjega spola še v večji meri prevladale v spontanah govornih položajih. Ker pa je šlo za izobražene poskusne osebe (tri izmed njih so bile slavistke), je v rabo vdiral teoretično jezikovno znanje. Veliko poskusnih oseb je kolebalo pri rabi končnic med končnico za srednji in moški spol in se je za rabo končnice za srednji spol odločilo šele po teoretičnem premisleku. Kljub temu sta obe končnici razmeroma enakomerno zastopani. Naš poskus je lahko spodbuda za temeljitejšo raziskavo, v kateri bi na velikem vzorcu preizkusili, kako peša čut za pravilne oblike in kako na to pešanje vpliva jezikovna izobrazba, starost, spol, narčeje.

Preizkus smo opravili še na učencih petega in osmega razreda osnovne šole v Ljubljani.

Izidi poskusa

1. na področju, za kater-o/-ega, drugo	5. r.:	0	25	1
	8. r.:	1	43	0
2. stanje, za kater-o/-ega drugo	5. r.:	6	19	1
	8. r.:	15	29	0
3. deset vprašanj, nanj-e/ -a, drugo	5. r.:	14	0	12
	8. r.:	27	2	15
4. vabili predava-t/-ti, drugo	5. r.:	11	10	5
	8. r.:	19	25	0

Izidi so zanimivi. V primeru *na področju*, za *kater-o/-ega* je skoraj v celoti prevladala moška tožilniška končnica, medtem ko je v primeru *stanje*, za *kater-o/-ega* raba končnice za srednji spol pogostejša. Zakaj?

Vzročno razlago je iskati v dejstvu, da je v 2. primeru odnosni samostalnik v tožilniku in je spol samostalnika viden tudi v površinski oblikovni realizaciji (-e). V 1. primeru je samostalnik srednjega spola *področje* v mestniku in se v končniški obliki ne razlikuje od mestnika samostalnikov moškega spola (*področj-u*, *travnik-u*).

Zanimivo je, da oblika *nanj-a* ni knjižna oblika, vendar se v govoru odraslih in otrok pojavlja, seveda le redko. Očitno obstaja potreba po njej. Kasneje bomo skušali pojasniti, zakaj.

Opozoriti pa kaže, da dela učencem 5. in 8. razreda pozajimljanje z obliko *nanje* resne težave. V petem razredu te oblike ni znala uporabiti skoraj polovica učencev, v osmem razredu pa nekoliko manj učencev, a še vedno zelo veliko.

Razlago naj sklenemo z naslednjo ugotovitvijo. Zaradi razdalje med površinsko in globinsko sestavo (*stanje*, za to *stanje* → za *katero*;

na področju, za to *področje* → za *katero*) se izgublja čut za oblikovno in pomensko razliko med samostalniko moškega in srednjega spola, posebej močno v sklonih, kjer se oblikovna distinkcija odnosnice izgubi

(*na področju*, za *katero*; *na človeku*, za *katerega*). Nastalo negotovost izrabijo pogostejše rabljene oblike samostalnikov moškega spola s pomensko lastnostjo živ. Oglejmo si sklanjatvene paradigme s posebno pozornostjo na tožilniške oblike:

kater-i travnik- \emptyset	kater-i človek- \emptyset	kater-o področj-e
-ega -a	-ega -a	-ega -a
-emu -u	-emu -u	-emu -u
tož.: -i \emptyset	-ega -a	-o -e

travnik, na ta travnik → na kater-i/-ega	človek, na tega človeka → na kater-ega	področje, na to področje → na kater-o/-ega
--	--	--

Kadar pride do oziralniške pretvorbe (relativizacije), se zaradi večje razdalje med površinsko in globinsko sestavo čut za pravilne tožilniške oblike izgublja. Pri samostalnikih srednjega spola se ob oblikah za srednji spol pojavljajo še tožilniške oblike za samostalnike moškega spola z lastnostjo živ.

2. Posebne pozornosti je vreden četrti primer. Gre za napačno rabo nedoločnika na mestu, kjer bi morali uporabiti namenilnik.

V površinski realizaciji naše povedi je glagol *priti* izpuščen. Ker pri osvajanju pravila o rabi namenilnika učencev ne opozarjamo na razlike med globinskimi in površinskimi sestavami in na izpuste glagolov premikanja v površinskih sestavah, ti potem uporabljajo pravila napačno, aplicirajo jih na površinske realizacije. Naša sporna poved pa je skrajšana oblika naslednje povedi: *Odkar je izšla njena avtobiografija, jo večkrat vabijo, da bi prišla predavat v šolo.*

Med dejanji *vabiti* in *predavati* moramo presupponirati premikanje. Tako se namreč dejanja odvijajo v dejanskosti. Naš zgled dokazuje, da je treba ali odstopiti od rabe namenilnika ali pa pri pravilu o njegovi rabi upoštevati pomensko razlago in globinske sestave. Očitno postaja, da pri opisu slovnične sestave knjižnega jezika ni mogoče shajati brez pomena in globinskih sestav.

Zanimivo je, da učenci 8. r. osnovne šole in odrasli delajo več napak kot učenci 5. r. osnovne šole. Verjetno so rabo v večji meri usklajevali s pravilom o rabi nedoločnika in namenilnika kot mlajši, ki pravila morebiti niti ne poznajo. Pravilo pa jih je zavedlo.

3. Naši izidi empiričnih preizkusov kažejo, da pomensko pomembne razlike oživljajo oblike, ki jih knjižna slovenščina ne pozna. V mislih imam zaimensko obliko *nanja*: *vprašanja, na ta vprašanja* → *nanja*. V naših preizkusih se je ta oblika pojavila redko, a pojavila se je. Od kod motivacija za njeno rabo? Ponazorimo jo z zgledom:

A. Jaz mislim na vole in deloma na teleta.

B a) Prav *nanja* sem mislil, ko sem te vprašal, ali boš prodal kaj živine.

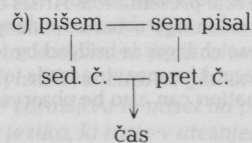
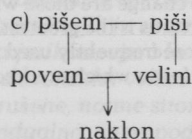
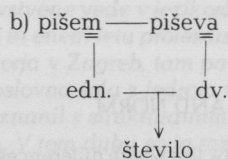
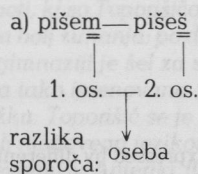
b) Prav *nanje* sem mislil, ko sem te vprašal, ali boš prodal kaj živine.

Naš zgled ponazarja, da pomenski motivi za rabo oblike *nanja* obstajajo. Zadeva normativnega opisa je, ali se ji bomo odrekli in jo označili kot napačno ali ne.

Vsi prikazani zgledi naj bi dokazovali, da pomenoslovne obravnave ni mogoče zoperstaviti slovnici površinskih oblik, ampak je treba spoznavanje jezika opreti na temeljno razmerje oblikovne razlike – pomenske razlike. Zanemarjanje pomena nas pripelje do gospostva oblik, ki so zavezane zakonu močnejšega, tudi za ceno ukinitve pomenskih razlik, dvoumja ali nesporazumov. Torej ne slovnica površinskih oblik ali pomenoslovje, ampak pomenska slovnica.

Pomenska slovnica

In kaj je pomenska slovnica? Na to vprašanje ni mogoče odgovoriti na kratko. Pomenska obravnava jezikovnih pojavov se je močno uveljavila tudi v slovenistiki, vendar še vedno samo delno (pomenska obravnava besed, pomenska skladnja, pomensko besedotvorje), ne pa kot temeljno metodološko načelo jezikoslovnega spoznavanja. Temeljno načelo pomenske obravnave zahteva, da jezik spoznavamo v procesu ozaveščanja razmerij med obliko (zaznamujočim) in pomenom (zaznamovanim). Pri tem razkrivamo semiotično zakonitost: oblikovne razlike predpostavljajo pomenske in obrnjenno. Skušajmo ponazoriti, kako bi to načelo uveljavili pri spoznavanju temeljnih oblikoslovnih pomenskih kategorij glagola. Primer: Ugotovi razliko med dvojicama glagolskih oblik in povej, kaj pomeni.

Učenci spoznajo oblikovno spremenljivost glagola in nato ugotovijo, da je ta motivirana pomensko; glagolske oblike sporočajo osebo, število, čas in naklon. Ključnega pomena za pomensko slovnico je pojem *r a z l i k e*. Najpoprej opazujemo oblikovne opozicije z eno

samo pomensko pomembno razliko, druge naj ostanejo konstantne, torej razliko med *pišem* – *pišeš* in ne morebiti med *pišem* – *ste pisali*. To razliko sestavlja več pomenskih podatkov (razlika v osebi, številu in času), skupen je le glagolski naklon. Pomenske slovnice ni mogoče opreti na opazovanje posameznih oblik ali množico istovrstnih oblik, kajti pomenska obvestilnost temelji na razlikah. Učenci npr. ne morejo spoznati oblik za 1. osebo, ne da bi sočasno opazovali tiste za 2. in 3. osebo. Opazovanje in primerjanje opozicijskih oblikovnih vrednosti z eno pomensko razliko je temeljna metoda pri pomenski obravnavi oblikoslovnih kategorij. Tudi svetloba pridobi svojo vrednost šele v razmerju do teme in brez te razlike bi ne obstajala nobena vrednost. Obstajala bi le nereflektirana gmota, v katero bi bili potopljeni (kot riba v vodi), a bi se je ne zavedali. Tako tudi sporočilnost molka deluje le na podlagi odsotnosti besed, njihove ničte vrednosti. Vendar je molk kot ničta vrednost besed verjetno že pragmatična in ne slovnična kategorija. Slovnica je ujeta v meje izrečenega, toda ali teh meja ne začrtuje prav neizrečeno?

Pragmatična sporočilnost se za razliko od pomenske uveljavlja kot sporočevalčev dejavni poseg v dogovorjena razmerja med obliko in pomenom, kot rušenje tega razmerja. Sosed govori sosedo

Ali pospravljamo?

in tako prek oblike, ki ni skladna s pomenom (pospravlja sama sosedo, ne pa tudi sosed), izrazi psihično bližino z ogovorjeno, se z njo podružbi. Preteklost časovno približamo tako, da pretekli čas izrazimo s sedanjikom. Sprevrčanje dogovorjenih razmerij med pomenom in obliko, uporaba oblik, ki so neskladne z dejanskostjo, je motivirana pragmatično. Prek kršenja dogovorjenih razmerij se v sporočilo vpiše sporočevalec s svojimi željami, potrebami, doživljanjem. Nekatere izmed teh »kršitev« postanejo dogovorjena možnost, druge so izraz in dokaz ustvarjalne svobode, imajo enkratno sporočilno vrednost in čakajo na morebitno splošno rabo. Prav ta vdor pragmatično motiviranih razmerij med obliko in pomenom spreminja uveljavljena razmerja med tema vrednostma, nezaznamovana in prvotna razmerja med izrazom in pomenom (kot predstavo dejanskosti) bogati s spoznavno in družbeno motiviranimi pomenskimi vrednostmi. Te niso univerzalne, ampak so kulturno motivirane in podvržene zgodovinskemu spreminjanju. Te spremembe so najbolj opazne v razvoju besedišča, počasneje pa se uveljavljajo v oblikoslovnoskladenjskem razvoju.

Summary

MEANING, FORM AND NORM

The basic semiotic law (by which differences in meaning are expressed by different forms and these again presuppose differences in meaning) underwent many changes in the development of language and culture. Thus the relationship between form and meaning is not symmetrical and meaning drifts away from its concrete presentation. Areas most susceptible to change are those where the distance between form and meaning i. e. between deep and surface structures is the greatest. The uncertainty emerging from these changes is bridged by forms which are more frequently used and are more aggressive. The disregard for meaning leads to the domination of forms which are frequently used. The principle of domination can also be observed in language.